

Doi: 10.56737/2953-7843-2025.03-132

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՉՄՊԻԱՅՈՂ ՎԵՐՔԵՐԻ ՄԱՍԻ՝

Հայոց ցեղասպանությունը սխալ տեսանկյունից դիտարկելուն միտվածները երբեմն փորձում են տեղերով փոխել նախահարձակին, ոնրագործին ու զոհին, եւ ձգտելով իրականությունը ներկայացնել գլխիվայր, ուզում են հայերին ներկայացնել իբրեւ մեղավոր: Այս շարակարգում բնականաբար հառնում է նաեւ միլիոնավոր ասորիների, հույների, եզդիների «մեղավորության» հարցը, որ «փաստորեն պատճառ եմ հանդիսացել» իրենց հայրենագրկման, տեղահանման եւ բնաջնջման համար: Տվյալ ուղղությամբ ընթացող ուսումնասիրությունները մեզանում մեծ տարածում չունեն, ուստի տեղին ենմ համարում անդրադարձը Հարի Փսոմիադեաի գրքին, որ հույն ժողովրդի պատմության ամենաերեւելի գիտակներից մեկի՝ ամենահայտնի աշխատությունն է:

Հարի Զ. Փսոմիադեսը (1928–2011) *ամերիկաբնակ հույն պատմաբան, քաղաքագետ եւ բալկանագետ էր: Իր գիտական հետաքրքրությունների ծիրում էին առավելապես Ի. դարի հունա-թուրքական դիվանագիտական հարաբերությունները, Մերձավոր Արեւելքի քաղաքական գործընթացները 20-րդ հարյուրամյակում եւ «Արեւելյան հարցի»² զարգացումները:*

¹* Ստացվել է՝ 5.05.2025, գրախոսվել է՝ 10.05.2025: էլ. հասցե՝ arshakm48@gmail.com:

² «Արեւելյան հարց» (անգլ. Eastern Question) արտահայտությունը դիվանագիտական-աշխարհաքաղաքական եզրույթ է, որ կիրառվել է ԺԸ. դարավերջին եւ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում՝ Օսմանյան կայսրության քայքայման, հպատակ ժողովուրդների անկախացման եւ հարակից հարցերի թնշուկը խորհրդանշելիս: Քանի որ կայսրությունը թուլանում էր եւ աստիճանաբար կորցնում իր վերահսկողությունը Բալկաններում, Միջին Արեւելքում եւ Կովկասում, «Արեւելյան հարց» եզրը շրջանառելիս իբրեւ առաջնային ընկալվում էր կործանվող կայսրության տարածքների «ճակատագիրը» եւ ազդեցության ոլորտների տարանջատումը: «Արեւելյանի» հիմնական բաղադրիչներն էին՝ Ա) Քրիստոնյա ազգերի հարցը. Բալկանյան ժողովուրդների (հույներ, բուլղարներ, սերբեր), ինչպես նաեւ կայսրության արեւելքում՝ հայերի եւ ասորիների ազգային-ազատագրական շարժումները: Բ) Ռուսաստանի նկրտումները. Ռուսաստանի ձգտումը՝ հասնել Բոսֆոր եւ Դարդանեղ նեղուցներին,

Իր գործունեությունն ամփոփում է մի ամբողջ դարաշրջան, որ նվիրված է եղել ամերիկյան գիտական միջավայրում բյուզանդական եւ նորհունական ուսումնասիրությունների կայացմանը:

Փսոմիադեսն ավարտել է Բոստոնի Լատինական հանրային դպրոցը 1946 թ., ապա՝ Բոստոնի համալսարանը (1953), Կոլումբիայի համալսարանում ստացել է մագիստրոսի (1955) եւ դոկտորի աստիճաններ (1962): Ավելի ուշ ստացել է ԱՄՆ Զինված ուժերի ռազմագիտական քոլեջի դիպլոմ (1977), գիտակրթական գործունեությանը զուգահեռ նաեւ ծառայելով ԱՄՆ Զինված ուժերում՝ որպես կանոնավոր բանակի զինծառայող եւ զորացրվել որպես պահեստազորի գնդապետ:

1974 թ. Քուինզի քոլեջում հիմնել է Բյուզանդական եւ նորհունական ուսումնասիրությունների կենտրոնը եւ էֆի Լեկասի հետ համատեղ ղեկավարել այն մինչեւ 2002 թվականը: Փսոմիադեսը համահիմնադիրն է նաեւ «Արգի հելլենիզմի հանդես»³ գիտական պարբերականի, որ նվիրված է Հունաստանի, Կիպրոսի, Բալկանների, Մերձավոր Արեւելքի եւ հունական սփյուռքի պատմության եւ ներկայի ուսումնասիրությանը:

Նրա գիտական հետաքրքրություններն ընդգրկել են մի շարք ոլորտներ՝ հունա-թուրքական հարաբերություններ, Կիպրոսի հարց, Բալկանյան քաղաքականություն, Ամերիկայի հունական համայնք, ինչպես նաեւ Պոնտոսի եւ Փոքր Ասիայի հույների պատմական անցյալ ու ներկա: Իր մեծ հայրենասիրության լավագույն առհավատչյան թերեւս այն է, որ Փսոմիադեսը համառ ջանքեր էր գործադրում ԱՄՆ-ում Պոնտոսի հույների ցեղասպանության ճանաչման ուղղությամբ⁴:

«պաշտպանել» ուղղափառ քրիստոնյաներին եւ իր ազդեցությունը վերականգնել Բալկաններում: Գ) Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի շահերը. մասնավորապես Անգլիան ձգտում էր կանխել Ռուսաստանի մոտոքը Միջերկրական ծով՝ Սուեզի ջրանցքի անվտանգությունն ապահովելու համար: Դ) Ավստրո-Հունգարիայի եւ Գերմանիայի մրցակցությունը Բալկաններում: Ե) ԺԹ. դարի երկրորդ կեսից՝ հատկապես 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո, «Արեւելյան հարցի» շրջանակում ի հայտ եկավ նաեւ «Հայկական հարցը», որ արծարծում էր Օսմանյան կայսրության տեղաբնիկ հայերի կացությունը: «Արեւելյան հարցը» ներկայացվում է հետեւյալ պատմական փուլերով՝ ա. Կայսրության փայլալուստ սկիզբ՝ ԺԸ.—ԺԹ. դարեր: Բ. Բալկանյան պատերազմներ (1912—1913), գ. Առաջին համաշխարհային պատերազմ եւ Օսմանյան կայսրության փլուզում: դ. Լոզանի պայմանագիր (1923)՝ «Արեւելյան հարցի» փաստացի փակում: Տես M. S. (MATTHEW SMITH) ANDERSON, The Eastern question, 1774—1923: A Study in International Relations, London, 1966:

³ Journal of Modern Hellenism.

⁴ Նաև իր ջանքերով էր, որ ԱՄՆ Կոնգրեսի՝ «Affirmation of the United States Record on the Armenian Genocide Resolution» բանաձևի տողերում «ազգությունը հայ» կապակցության կողքին

Փսոմիադեսի գրական ժառանգությունն ընդգրկում է թե՛ հեղինակային, թե՛ համահեղինակությամբ ստեղծված գրքեր եւ բազմաթիվ հոդվածներ⁵: Նրա կատարած աշխատանքներն արժանացել են բազմաթիվ գիտական ու պետական պարգևների, այդ թվում՝ Հունաստանի Պատվոհրամանատարի Շքանշան (1996), ԱՄՆ պաշտպանության նախարարության պատվո լեգեոն մեդալ (1983) եւ այլն:

Նա հիշատակվում է որպես հունական ազգային գաղափարախոսության տեսաբան՝ օրինակ ծառայելով հայրենասեր սերունդների համար:

Փսոմիադեսը երկար տարիներ դասավանդել եւ վարչական պաշտոններ է վարել Նյու Յորքի՝ մի շարք գիտակրթական հաստատություններում,⁶ զգալի նպաստ բերելով Ամերիկայի հունական համայնքի ազգային եւ մշակութային կազմակերպությունների գործունեությանը:

Փսոմիադեսի ամենանշանավոր գիտական ներդրումը «Արեւելյան հարց: Եզրափակիչ փուլ. Հունա-թուրքական դիվանագիտության ուսումնասիրություն»⁷ աշխատությունն է, ուր հիմնավոր վերլուծված է Ի. դարասկզբի Հունաստան-Թուրքիա դիվանագիտական հարաբերությունների ընթացքը՝ Լոզանի պայմանագրից մինչեւ 1950-ական թվականներ: Այս գիրքն աչքի է ընկնում ոչ միայն իր փաստավավերագրական հարուստ հենքով, այլեւ «Արեւելյան հարցի» ընկալմանը նոր հայեցակետից անդրադառնալու փորձով, ուր առանձնակի շեշտադրված է ազգային փոքրամասնությունների եւ սահմանային վեճերի կարգավորման հանգամանքը միջազգային դիվանագիտության մեջ: Հիշյալ մենագրությունից բացի, Փսոմիադեսը կարեւոր ներդրում ունի նաեւ նույն հարցին նվիրված գիտահետազոտական ժողովածուների կազմման եւ հրատարակ-

հիշվեցին նաև հույները. «(21) The Commission stated that “[t]he provisions of Article 230 of the Peace Treaty of Sevres were obviously intended to cover, in conformity with the Allied note of 1915..., offenses which had been committed on Turkish territory against persons of Turkish citizenship, though of Armenian or Greek race. This article constitutes therefore a precedent for Article 6c and 5c of the Nuremberg and Tokyo Charters, and offers an example of one of the categories of ‘crimes against humanity’ as understood by these enactments”». Խենս <https://www.congress.gov/bill/106th-congress/house-resolution/596/text>:

⁵ Իր վերջին աշխատությունը՝ «Ֆրիտյոֆ Նանսենը եւ հույն փախստականների հարցը», հրատարակվել է հետմահու. Խենս «Fridtjof Nansen and the Greek Refugee Question, 1922–1924», Աթենք, 2009:

⁶ Իմա՝ professor and academic administrator at Queens College and the Graduate School of the University of New York Խենս C. P. IOANNIDES, Harry J. Psomiades: Pioneering Scholar and Educator 1928–2011, «The Journal of Modern Hellenism», 2012–2013, հտ. 29, էջ IX–XVII:

⁷ «The Eastern Question: The Last Phase — A Study in Greek-Turkish Diplomacy», Ա. հրատ., Սալոնիկ, 1968, Բ. հրատ., Նյու Յորք, 2000:

ման աշխատանքներին, որոնց էջերում գիտարկվել են կիպրոսյան հակամարտության, քրիստոնյա փախստականների եւ տեղահանվածների խնդիրները, հունա-հայկական, ինչպեսեւ հունա-պոնտական իրականության քաղաքական կողմերը: Փսոմիադեսի գիտական ժառանգությունն արժեքավոր աղբյուր է Միջերկրականի արեւելյան տարածաշրջանի քաղաքական պատմության եւ միջազգային հարաբերությունների ուսումնասիրության համար:

«Արեւելյան հարց: Եզրափակիչ փուլ» գրքի ներածականում Փսոմիադեսը վերլուծում է Օսմանյան կայսրության մայրամուտը եւ հույն-թուրքական հարաբերությունների ձեւավորման հանգամանքները (1912–1923 թթ.): Հեղինակն անդրադառնում է ձեռնարկված գիվանագիտական ջանքերին, բալկանյան ազգային պետությունների ծագմանը նպաստող նախադրյալներին եւ Մեծ տերությունների միջամտությանը, այն նկատելով որպես Արեւելյան հարցի լուծման հիմնարար գործոն: Փսոմիադեսը՝ որպես քաղաքական պատմության վերլուծաբան, առաջատար դեր է հատկացնում Լոզանի պայմանագրին (1923), որը հիմք դրեց ժամանակակից Թուրքիայի եւ Հունաստանի սահմաններին ու փոխհարաբերություններին:

Քաղաքագետը պատշաճ մանրամասնությամբ ներկայացնում է Արեւելյան հարցի պատմական նախադրյալները՝ գիտարկելով խնդրի էությունը՝ որպես Օսմանյան կայսրության անկման եւ Բալկաններում ու Առաջավոր Ասիայում ազգային պետությունների ձեւավորման գործընթաց: Նա նշում է, որ ԺԹ. դարի վերջին Մեծ տերությունները (Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) փորձում էին հավասարակշռել իրենց շահերը՝ այնուամենայնիվ խուսափելով Օսմանյան կայսրության լիակատար փլուզումից: Այս համապատկերում Հունաստանի «Մեծ Գաղափարը» (Megali Idea)՝ Բյուզանդական կայսրության վերածննդի նախագիծը, գիտվում է որպես հույն-թուրքական հակամարտության հիմնական դրդապատճառ: Բնականաբար անկարելի էր շրջանցել Բալկաններում սկիզբ առած պատերազմների եւ Առաջին աշխարհամարտի դրվագները, Բալկանյան դաշինքի ստեղծումն ու հաղթանակը 1912–1913 թթ. պատերազմներում, երբ Օսմանյան կայսրությունը կորցրեց Բալկանյան թերակղզու գրեթե բոլոր տարածքները, իսկ դաշինքի անդամներից, օրինակ, Հունաստանը գրավեց Սալոնիկը, Կրետեն եւ Հարավային Մակեդոնիան:

Դիվանագիտական տեսանկյունից կարելու է անդրադարձը «Գաղտնի բանակցություններին», որոնց կապակցությամբ համապատասխանաբար շեշտվում է, թե Բալկանյան դաշինքի ստեղծումը նախապատրաստվեց դիվանագիտական գաղտնի բանակցությունների միջոցով՝ հիմնականում Սերբիայի եւ Բուլղարիայի նախաձեռնությամբ: Հեղինակի համոզմամբ՝ բանակցությունների հաջողության կարելու բազույն բաղադրիչներից մեկը ընդհանուր թշնամու՝ Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունն էր, որի արդյունքում՝ բոլոր կողմերը միավորվեցին Թուրքիայի դեմ, քանի որ ցանկանում էին ազատագրել Բալկանների՝ տակավին օսմանցիների տիրապետության տակ հեծող քրիստոնյա բնիկ ժողովուրդներին եւ նրանց հայրենի տարածքները: Կնքվեցին համապատասխան համաձայնագրեր տարածքների բաժանման մասին, Սերբիան եւ Բուլղարիան ստորագրեցին գաղտնի պայմանագիր (1912 թ. մարտի 13-ին), որով կանխավ որոշվում էր պատերազմի միջոցով ազատագրվելիք տարածքների բաժանումը: Այդ համաձայնագրով որոշ հարցեր (օրինակ՝ Մակեդոնիայի քաղաքական ճակատագիրը) պետք է հանգուցալուծվեին Ռուսաստանի միջնորդությամբ: Դիտելի է, որ Հունաստանը դաշինքին միացավ մի փոքր ավելի ուշ՝ գիտակցելով, որ առանց դաշնակիցների չի կարող արդյունավետ պայքարել Օսմանյան կայսրության դեմ: Հաջորդ միացողը Չեռնոգորիան էր, որ հետապնդում էր նույն նպատակը՝ ազատագրել Բալկանյան սլավոն ժողովուրդներին⁸: Ուստի, ինչպես դիտելի է, Բալկանյան դաշինքը ձևավորվեց Օսմանյան կայսրության դեմ միասնաբար ռազմական գործողություններ ձեռնարկելու, իսկ հաջողության պարագային՝ նաեւ տարածքների բաժանման հարցերը կարգավորելու համար: Ինչպես հիշեցինք Բալկանյան խնդրի հանգուցալուծման գործում առանձնակի դեր ունեին մեծ տերությունները: Փսոմիադեսը շեշտում է, որ Բալկանյան ժողովուրդների հաջողությունը պայմանավորված էր մեծ տերությունների միջամտությամբ. օրինակ՝ Սերբիային ցուցաբերված Ռուսական աջակցությամբ, կամ Բրիտանիայի նավատորմի հսկողությամբ էգեյան ծովում: Հաջորդ դրական գործոնն Առաջին համաշխար-

⁸ Տե՛ս J. G. SCHURMAN, The Balkan Wars: 1912–1913 անգլաց՝ <https://www.gutenberg.org/cache/epub/11676/pg11676-images.html>, հմմտ. I. E. GUESHOFF, The Balkan League, London, 1915, K. V. MERJANSKI, the Secret Serbian-Bulgarian Treaty of Alliance of 1904 and the Russian Policy in The Balkans Before The Bosnian Crisis, 2007:

հային պատերազմի ընթացքն էր, եւ այն, որ Օսմանյան կայսրութիւնը Գերմանիայի կողմն էր բռնել, ինչը հանգեցրեց Թուրքիայի բաժանման վերաբերյալ ծրագրերի ի հայտ գալուն (հեղինակն անդրադառնում է Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրին, էջ 16, 47): Հուլյն-թուրքական պատերազմը (1919–1922) եւ Սելրի պայմանագիրը դիտարկելիս հեղինակն արձանագրում է. այս պայմանագիրը, որով Օսմանյան կայսրութիւնը կորցնում էր Արաբական տարածքները, Հայաստանը եւ Փոքր Ասիայի արեւմուտքը, համարվում է Հունաստանի «Մեծ Գաղափարի» գագաթնակետ: Փսոմիադեսը նաեւ նշում է, որ պայմանագիրն անիրատեսական էր, քանի որ հաշվի չէր առնում թուրքական ազգային շարժման աշխուժացումը՝ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի գլխավորութեամբ: Հաջորդ անդրադարձը հունական բանակի՝ 1922 թ. պարտութիւնն է շոշափում, երբ թուրքական ուժերը ջախջախում են հուլյներին Զմյուռնիայի (Իզմիր) մոտ, ինչը հանգեցնում է քրիստոնյա բնակչության զանգվածային փախուստի: Այս իրադարձութիւնը, որ հունական պատմագրութեան մեջ հայտնի է որպէս «Փոքր Ասիայի աղետ», գրքի էջերում քննվում է որպէս հունական դիվանագիտութեան մեծագույն ձախողում, որ պայմանավորված է եղել սեփական կարողութիւնների գերազնահատմամբ, թշնամու ուժերի հանդեպ արհամարհական վերաբերմունքով եւ մեծ տերութիւնների աջակցութեան բացակայութեամբ:

Կարելոր է, որ Փսոմիադեսն իր վերլուծութիւններն իրականացնելիս հիմնվում է առաջնային աղբյուրների վրա (պայմանագրեր, դիվանագիտական նամակագրութիւն)՝ փորձելով դրանց միջոցով վերականգնել միջազգային շփումների եւ բնակչութիւնների ընթացքը: Հեղինակը հիմնականում օգտագործում է արեւմտյան եւ հունական դիվանների ու պահոցների վավերագրերը՝ ավելի քիչ տեղ հատկացնելով թուրքական տեսակետներին ու փաստաթղթերին, որ ոչ միայն լեզվական խնդրով է բացատրելի, այլ նաեւ բաց եւ փակ «արխիվային քաղաքականութեամբ»:

Իր որոնումներն ամփոփելով՝ Փսոմիադեսը շեշտում է, որ Լոզանը եղել է ոչ թե «արդարութեան», այլ «իրատեսութեան» վճիռ՝ հիմնված ռազմական հավասարակշռութեան եւ գերակա շահերի, ոչ երբեք արդարութեան ու քաղաքակրթական սկզբունքների վրա: Փսոմիադեսի աշխատութիւնն «Արեւելյան հարցի» դիվանագիտական պատմութեան հիմնարար աղբյուր է: Այն ցույց է տալիս, թե ինչպէս Մեծ տերութիւնների ազդեցու-

թյան ներքո Հունաստանն ու Թուրքիան ձեւավորեցին իրենց ներկայիս սահմաններն ու հարաբերությունները:

Գրքում Փսոմիադեսը ամենեւին չի կիրառում Genocide եւ անգամ massacre (ջարդ, կոտորած, արյունահեղություն) եզրույթները, փոխարենը նախընտրելով extermination (վերացում, բնաջնջում, երբեմն նաեւ սպանդ) տարբերակը: Ստորեւ թարգմանաբար ներկայացնում ենք գրքի՝ Հայաստանին եւ հայերին վերաբերող հատվածները:

* * *

1919 թ. հոկտեմբերի 27-ի՝ Լոյդ Ջորջին ուղղված գաղտնի նամակով, Վենիզելոսը⁹ շեշտում էր, որ միայն հույն, հայ եւ թուրք ազգաբնակչության կամավոր փոխանակման միջոցով կարելի է ազգային փոփոխանություններին փրկել բնաջնջումից եւ ապահովել Հունաստանի ու Հայաստանի դիրքերը Փոքր Ասիայում (56):

* * *

Թուրքերի [բանակցային] դիրքը խառնված էր Քեմալի՝ ազգային պետություն եւ թուրքերի փոփոխական հայրենիք ստեղծելու ձգտումին: Ուստի մեծաթիվ ոչ թուրք կամ ոչ մուսուլման փոփոխանությունների՝ մասնավորապես ազգային ուժեղ գիտակցությամբ եւ Փոքր Ասիայում խոր արմատներով օժտված հույն եւ հայ փոփոխանությունների ներկայությունն անհանդուրժելի էր (58):

* * *

Թուրք Օսմանյան կիրառությամբ օրենսդրոեն ճանաչված կրոնական համայնքները կոչվում էին միլլետներ: Կայսրությունում կար մուսուլմանական միլլետ, սակայն չկային թուրք, արաբ, ալբանական կամ սլավոնական

⁹ Էլեֆթերիոս Վենիզելոս (1864–1936) հույն նշանավոր պետական-քաղաքական գործիչ, իրավաբան, 1910–1920 եւ 1928–1932 թթ. Հունաստանի վարչապետ: համարվում է ժամանակակից Հունաստանի ամենաազդեցիկ ու ղեկավարներից մեկը:

Հունաստանի վարչապետի պաշտոնն ստանձնած ժամանակ Վենիզելոսը հանդես էր գալիս իբրեւ գլխավոր բանակցող Փարիզի խաղաղության համաժողովում: 1919 թ. Հոկտեմբերի 27-ին գրած նամակով նա դիմում էր Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Դեյվիդ Լոյդ Ջորջին՝ Թուրքիայի հանդեպ պատժամիջոցներ սահմանելու, Զմյուռնիայի շրջանի ճակատագրի եւ Հունաստանի տարածքային ամբողջականության հարցով: Նա ձգտում էր Փոքր Ասիայի որոշ հատվածների միացմանը Հունաստանին՝ հիմնվելով Մեծ Հունաստանի գաղափարի (Μεγάλη Ιδέα) վրա, որի նպատակն էր միավորել բոլոր հույն բնակչությունն ունեցող տարածքները:

միլլեթներ: Կային հույն, հայ եւ հրեական միլլեթներ, սակայն դրանք գոյություն ունեին որպես առանձին կրոնական համայնքներ, ոչ թե էթնիկ-ազգային միավորներ: ԺԸ. դարի վերջին հույները, ռումիները, սլավոնները, [ֆրիստոնյա] արաբներն ու ալբանացիները դիտվում էին Հույն Ուղղափառ միլլեթի կազմում (5):

* * *

Ռուսաստանի՝ Հայաստան ներխուժումից բխող Սուեզի ջրանցքին սպառնացող վտանգն էր, որ 1878 թ. Բրիտանիային ստիպեց գրավել Կիպրոսն իբրեւ ռազմական հենակետ, որտեղից պետք է աջակցեր Թուրքիային՝ Առաջավոր Ասիայի դիրքերը պաշտպանելու գործում: Բրիտանիան կղզին պետք է զբաղեցներ եւ կառավարեր մինչ այն պահը, երբ Ռուսաստանը Թուրքիային կվերադարձներ Կարսը եւ 1877–1878 թթ. պատերազմի ընթացքին Հայաստանում իր գրաված մյուս տարածքները (11):

* * *

Սերի հաշտության պայմանագիրը (1920 թ. օգոստոսի 10) նախատեսում էր ինքնավար Քրդստան եւ անկախ Հայաստան Փոքր Ասիայում, ինչպես նաեւ հունական ազդեցության գոտի Զմյուռնիայում, ինչն ի վերջո պետք է հանգեցներ այդ տարածքի միավորմանը Հունաստանին (20):

* * *

Փոքր Ասիայի բաժանումն ու օտարերկրյա զորքերի ներկայությունը երկրի լայնարձակ տարածքներում թուրքերը չէին նախատեսել, երբ 1918 թ. ստորագրում էին Մուդրոսի զինադադարը: 1920 թվականի մարտին, երբ դաշնակիցները գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը, իսկ ավելի ուշ հույների մոտոքը Արեւելյան Թրակիա եւ Փոքր Ասիայի արեւմտյան տարածքներ պատճառ դարձան, որ համարվեն շարքերը թուրք ազգայնականների, որոնք գրեթե մեկ տարի շարունակ պատերազմում էին երկրի արեւելյան նահանգներում գործող հայ ազգային ուժերի դեմ: 1920 թ. հունիսին միացյալ ուժերը կոչով դիմեցին Հունաստանին, որ նեղուցների (Դարդանեղ եւ Բոսֆոր) գոտին մաքրի ազգայնական անկանոն խմբավորումներից: Մինչեւ հուլիսի վերջ հունական զորքերը, շարժվելով Զմյուռնիայի հենակետից, գրավեցին Բուսան (Բուրսա) եւ Իզմիրը (Նիկոմեդիա) միացան բրիտանական ճակատին (34):

* * *

Նեղուցների գրավման հանգամանքով դաշնակիցների ներխուժումը ռուսական հետաքրքրությունների ոլորտ էի Հունաստանի հավակնությունները Փոֆր Ասիայում ստիպեցին, որ Մոսկվան ու Անկարան մերձեցան: Ընդհանուր թշնամուն դիմակայելու ձգտումը հանապարհ հարթեց, որ կայանա ռուս-թուրքական փոխըմբռնումը Հայկական հարցի շուրջ, որ մինչ այդ երկու կառավարությունների միջև լարվածության հիմնական կետն էր:

Արդեն 1920 թվականի օգոստոսի 24-ին նրանք համաձայնեցին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել, եւ նոյեմբերին Ալի Ֆուադը (Ջեբելի)՝ ազգայնական Թուրքիայի առաջին դիվանագետը, գործողվեց Մոսկվա: Աշնանը Ռուսաստանը եւ Թուրքիան գործողություններ ձեռնարկեցին Հայաստանում եւ Կովկասում, իսկ ղեկավարներին գեներալ Քասիմ Կարաբեկիրը պարտության մատնեց հայկական ուժերին: Ըստ այդմ ուղղակի ցամաքային կապ հաստատելով ռուսների հետ (23):

* * *

1921 թվականի հոկտեմբերի 13-ին Կարսի պայմանագիրը կնքելով Այսրկովկասյան պետությունների՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի եւ Վրաստանի հետ՝ Թուրքիան հանաչեց նրանց սահմանները եւ հաստատեց դրույթները Մոսկվայի նախկին պայմանագրի, որին Այսրկովկասյան համապետությունները չէին մասնակցել: Բաթումը հանձնվեց Վրաստանին եւ պետք է Թուրքիայի համար ազատ նավահանգիստ ծառայեր:

Խորհրդային ղեկավարությունը բարեկամական Թուրքիան սկսեց ընկալել որպես կարեւոր գործոն, եւ այդ պատճառով [միջազգային հարաբերություններում] Լենինը դարձավ Թուրքիային ձեռնտու սահմանազատման ջատագով: Խորհրդային կառավարության նպատակը, գրում էր Լենինը, պետք է լինի «մեր շուրջը համախմբել Արեւելի բոլոր արթնացող ժողովուրդներին եւ նրանց հետ համատեղ պայքարել միջազգային իմպերիալիզմի դեմ»: Խորհրդային Միության հետ դաշինքը եւ դրանից բխող տնտեսական ու ռազմական օգնությունը բարձրացրին թուրք ազգայնամոլ ուժերի թե՛ մարտական ոգին, թե՛ գործողությունների արդյունավետությունը (23–24):

* * *

Հեղինակի հերթական պարբերության սկզբնական հատվածը քաղված է Դեյվիդ Լոյդ Ջորջի գրքից. «Հույների դեմ պայքարելու համար իտա-

լացիները Մուստաֆա Քեմալին զեմֆ էին վանառում, որի դիմաց վճարումն իրականացվում էր Մոսկվայի տրամադրած միջոցներով: Առանց Բրիտանիայի իմացության Ֆրանսիան գաղտնի պայմանագիր կնքեց, որն իրավունք տվեց Քեմալին իր բոլոր ուժերը Հայկական եւ Սիրիական ռազմանականությունից հետ ֆաշել եւ դրանք ուղղել հույների դեմ»¹⁰:

Դիվանագիտական ձեռնբեղումը ապահովվեց հորհրդային Միության, Իտալիայի եւ Ֆրանսիայի՝ թուրք ազգայնամուլների բանակին հատկացվող զեմֆի ու դրամական միջոցների մեծաքանակ հոսքը, եւ Փոֆր Ասիայում մեկուսացված ու դաշնակիցների աջակցությունից զրկված հունական բանակը շուտով ադետալի պարտություն կրեց (25):

* * *

Հունաբնակ Կիպրոս կղզին, որ գտնվում է Փոֆր Ասիայի ափերից ընդամենը ֆառասուն մղոն հեռավորության վրա, 1878 թվականին Անգլիան գրավեց իբրեւ փոխհատուցում՝ ապագայում Օսմանյան կայսրության տարածքը նրա թշնամիներից (հիմնականում Ռուսաստանից) պաշտպանելու համար իր մատուցելիք ծառայությունների դիմաց:

Այս վիճակը պետք է շարունակվեր մինչեւ այն պահը, երբ Ռուսաստանը Թուրքիային վերադարձներ Կարսը եւ 1877–1878 թվականների ռուս-օսմանյան պատերազմի ընթացքում Հայաստանում իր գրաված այլ տարածքները, օրինակ՝ Բաթումը, Արդահանը, Բայազետը եւ դրանց անմիջական շրջակայքը: Իսկ Կղզու նկատմամբ իշխանությունը վերապահվում էր սուլթանին (46):

* * *

Դիվանագիտական առումով մեզ համար անմիջական հետաքրքրությունն ներկայացնող բոլոր պարբերությունները քաղելուց հետո պետք է նկատել, որ թե՛ անմիջականորեն Հայաստանին եւ հայերին վերաբերող մասերը, թե՛ մեր բախտակիցների՝ հույների եւ ասորիների պատմական ընթացքը քննող դրվագները անխուսափելիորեն հիշեցնում են երբեք էլ չսպիարացող եւ չնիրհող վերքերը, որոնք դարձանելու համար նվազագույն պահանջը անցյալից դասեր քաղելն է, որ ավաղ ցայսօր մեզ չի հաջողվում:

ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԱՆ

¹⁰ The Truth About the Peace Treaties2 (London, 1938) 1349.

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Հարի Ջ. Պսոմիադես, Արևելյան հարց, Հայոց ցեղասպանություն, Պոնտոսի հույներ, Օսմանյան կայսրություն, Հունա-թուրքական հարաբերություններ, Լոզանի պայմանագիր, Մեծ տերություններ, Բալկանյան պատերազմներ, Դիվանագիտական բանակցություններ, հույների ցեղասպանություն:

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлена научная оценка интеллектуального наследия Харри Дж. Псомиадеса — выдающегося американского историка и политолога греческого происхождения, чьи труды оказали значительное влияние на изучение истории Восточного Средиземноморья и международных отношений XX века. Особое внимание уделяется его фундаментальной монографии «Восточный вопрос: заключительная фаза. Исследование греко-турецкой дипломатии», в которой даётся всесторонний анализ греко-турецких отношений на фоне распада Османской империи, Балканских войн, Первой мировой войны и переговоров, приведших к подписанию Лозаннского договора.

Псомиадес исследует изменение баланса сил между великими державами, формирование национальных государств и эволюцию Восточного вопроса как ключевого аспекта международной дипломатии. Особое внимание он уделяет положению этнических и религиозных меньшинств, перекройке границ и принудительным обменам населением, подробно анализируя последствия этих процессов для армян, греков, ассирийцев и других пострадавших народов — особенно в контексте массового насилия и государственной политики истребления, такой как Геноцид армян.

Псомиадес трактует Лозаннский договор прежде всего как результат геополитического прагматизма, а не справедливости. В статье приводятся переведённые и аннотированные фрагменты его трудов, касающиеся Армении и Армянского вопроса, в которых освещается греко-армянское сотрудничество, признание геноцида понтийских греков и общий опыт политики уничтожения. В конечном счёте, исследование утверждает значимость наследия Псомиадеса как важнейшего источника для понимания незаживших исторических травм XX века.

SUMMARY

This article offers a scholarly assessment of the intellectual legacy of Harry J. Psomiades, a distinguished American historian and political scientist of Greek descent, whose work profoundly influenced the study of Eastern Mediterranean history and twentieth-century international relations. Special attention is devoted to his seminal monograph, *The Eastern Question: The Final Phase – A Study in Greek-Turkish Diplomacy*, which provides a comprehensive analysis of Greco-Turkish relations during the late Ottoman period, the Balkan Wars, World War I, and the negotiations leading to the Treaty of Lausanne.

Psomiades examines the shifting balance of power among the Great Powers, the emergence of nation-states, and the evolving nature of the Eastern Question as a core issue in international diplomacy. He places particular emphasis on the plight of ethnic and religious minorities, the redrawing of borders, and the forced population exchanges, offering critical insights into the broader consequences for Armenians, Greeks, Assyrians, and other affected communities—especially in the context of mass violence and state-sponsored atrocities such as the Armenian Genocide.

Notably, Psomiades interprets the Treaty of Lausanne as a product of geopolitical pragmatism rather than a pursuit of justice. The article includes translated and annotated excerpts that address Armenia and the Armenian Question, highlighting Greco-Armenian collaboration, the recognition of the Pontic Greek Genocide, and the shared legacy of extermination policies. Ultimately, the study affirms Psomiades's scholarship as an indispensable resource for understanding the enduring historical traumas of the twentieth century.

